

ԴԻԱՐԲԵՔԻՐԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ 1915 թ.

***Բանալի բառեր** – Արևմտյան Հայաստան, Դիարբեքիր, Տիգրանակերտ, Արդանա Մադեն, Մարդին, Հայոց ցեղասպանություն, կոտորածներ, տեղահանություն, իսլամացում, Մեհմեդ Ռեշիդ*

Արևմտյան Հայաստանի Դիարբեքիրի նահանգի տարածքը 1915-1923 թթ. ամբողջությամբ դարձավ հայ ժողովրդի ոչնչացման կենտրոններից մեկը: Բացի այն, որ նահանգի գրեթե բոլոր բնակավայրերից հայերը ենթարկվեցին տեղահանության, բնակչության մի մասը տեղում կոտորվեց: Դիարբեքիրը դարձավ նաև տարբեր նահանգներից դեպի անապատներ տեղափոխվող գաղթականների վերջին հանգրվանը: Անդրադարձ կատարենք Դիարբեքիրի նահանգի հայության կոտորածներին, տեղահանությանն ու հայրենազրկմանը 1915 թ.:

Հայ բնակչության թվաքանակը նահանգում 1914 թ.

1870-1880-ական թվականներին ձևավորված Դիարբեքիրի կամ Տիգրանակերտի նահանգը Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգներից էր, որը բաժանվում էր երեք՝ Դիարբեքիր, Արդանա Մադեն և Մարդին գավառների: Դիարբեքիրի նահանգում Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ միայն մի քանի ընդհանուր տվյալներ կան: Ըստ Կ. Պոլսի պատրիարքարանի 1912 թ. տվյալների՝ Դիարբեքիրի նահանգի տարածքում, բացառությամբ հարավային մասի, ապրում էր 105.000¹, իսկ ըստ 1913-1914 թթ. ցուցակների՝ 106.867 հայ բնակիչ²: Մինչդեռ, ըստ Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած մտավորական Թեոդիկի հրատարակած տվյալների, որոնք ևս հիմնված են պատրիարքարանի վիճակագրյցների տվյալների վրա, նահանգի տարածքում բնակվում էր 88.000 հայ բնակիչ, որից 71.300-ը՝ լուսավորչական, 9900-ը՝ կաթոլիկ, իսկ 7600-ը՝ բողոքական³: Սակայն նա այս տվյալներից խիստ տարբեր վիճակագրություն է ներկայացնում «Ամենուն տարեցոյց» տարեգրքում. Դիարբեքիրի նահանգի հայության թվաքանակը ըստ այս ցուցակի՝ 1915 թ. 124.000 էր⁴: Դժվար է այս

¹ Տե՛ս «Արարատ», 1914, հ. Թ, էջ 808-809:

² Տե՛ս **Kévorkian R., Paboudjian P.**, Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide, Paris, 1992, p. 59:

³ Տե՛ս **Թեոդիկ**, Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղէտալի 1915 տարիին, Թէհրան, 2014, էջ 356:

⁴ Տե՛ս «Ամենուն տարեցոյց» (Կ. Պոլիս), 1921, էջ 261:

տվյալներից որևէ մեկին նախապատվություն տալը: Ինչպես Ռ. Գևորգյանն է հավաստում, հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ պաշտոնական մարդահամարները վստահելի չեն եղել, ավելին՝ կարող ենք վստահաբար ասել, որ պատրիարքարանի տվյալները ևս հաճախ չէին արտացոլում հայերի իրական թվաքանակը այս կամ այն գավառում և նահանգում: Սրա վառ ապացույցը նախ այն փաստն է, որ 1915 սեպտեմբերի 15-ով թվագրվող Դիարբեքիի վալի, դոկտոր Ռեշիդի հեռագրում՝ ուղղված Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի նախարարին, նշվում է, որ տեղահանվել են Դիարբեքիի նահանգի 120.000 հայերը¹, այն դեպքում, երբ, ըստ պատրիարքարանի տվյալների, 1914 թ. դրությամբ Դիարբեքիի նահանգում հաշվարկվում էր 106.867 հայ:

Կարծում ենք, որ հիշյալ բոլոր սկզբնաղբյուրներում հայ բնակչության թվաքանակը հիմնականում նվազ է տրված: Այդ մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ դեռևս 1882 թ. պատրիարքարանի տվյալներում Դիարբեքիի նահանգում հիշատակվում էր 150.000 հայ բնակիչ²: Պարզ է, որ հայերի նկատմամբ իրականացվող քաղաքականության և հատկապես համիդյան կոտորածների հետևանքով նրանց թվաքանակը պետք է որոշակիորեն նվազեր գրեթե բոլոր բնակավայրերում, բայց ոչ այդ չափով: Մեր կարծիքով, Դիարբեքիի կամ Տիգրանակերտի նահանգի տարածքում 1915 թ. նախօրյակին ապրում էր շուրջ 130.000 հայ բնակիչ, այդ թվում՝ նույնանուն գավառում՝ շուրջ 67.000³, Արդանա Մադեն գավառում՝ ավելի քան 40.000⁴: Ինչ վերաբերում է Մարդինի գավառակին, ապա այստեղ 1915 թ. դրությամբ, ըստ Թեոդիկի հրատարակած պատրիարքարանի տվյալների, ապրում էր շուրջ 12.300⁵, ըստ «Ամենուն տարեցոյց»-ի՝ 19.000 հայ⁶:

Բնություններ մինչև 1915 թ.

Դիարբեքիի նահանգում անհանգստությունները սկսվեցին 1909 թ. կիլիկյան կոտորածների օրերին, և ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ անհանգստությունները նահանգի որոշ բնակավայրերում վերաճեցին դիմադրության: Այսպես, կոտորածի լուրը ստանալուն պես, Արդանա Մադեն գա-

¹ Տե՛ս Կеворкян Р., Геноцид армян: полная история, Москва, 2015, с. 392, 404:

² Տե՛ս Population arménienne de la Turquie avant la guerre. Statistiques établies par le Patriarcat arménien de Constantinople, Paris, 1920, p. 9:

³ Տե՛ս Բաբլումյան Ա., Արևմտյան Հայաստանի Դիարբեքիի (Տիգրանակերտ) գավառի հայ բնակչությունը XIX դարի վերջերին-XX դարի սկզբներին // Հայոց պատմության հարցեր, թիվ 21, Երևան, 2020, էջ 91-119:

⁴ Տե՛ս Bablumyan A., The Armenian Population of Arghana Maden Sanjak of Province Diarbekir (Tigranakert) at the End of XIX-Beginning of XX Centuries // «Բանբեր հայագիտության», 2021, թիվ 2, էջ 43-62:

⁵ Տե՛ս Թեոդիկ, նշվ. աշխ., էջ 384:

⁶ Տե՛ս «Ամենուն տարեցոյց», 1921, էջ 261:

վառի Չնքուշ բնակավայրի թուրքերը պայմանավորվում են քաղաքը շրջապատող քրդերի հետ այստեղ ևս հայերի նկատմամբ բռնություններ կազմակերպել: Բարեբախտաբար արտագնա աշխատանքի մեկնող հայերը դեռևս Չնքուշում էին, և այս բնակավայրը նախապատրաստվեց դիմադրության: Սա նահանգի տարածքում թե՛ համիդյան կոտորածների, թե՛ ցեղասպանության տարիներին կազմակերպված դիմադրության եզակի փորձերից էր: 20.000 քրդեր շրջապատում են Չնքուշը: Այդ ընթացքում մյուդիբը իր մի քանի ոստիկաններով միանում է հայերին: Ժողովուրդը ապաստանում է եկեղեցում: Պաշարումը տևում է 21 օր, 10-րդ օրը Ջերմուկից¹ Չնքուշ է գալիս մի հարյուրապետ՝ 12 զինվորների ուղեկցությամբ: Նա իբր ցրում է քրդերին և հայերին պարտավորեցնում անցնել բնականոն կյանքի: Հայերը խոստումը կատարում են, սակայն պաշտպանությունը չեն թուլացնում: Շուտով մի շեյխ է ժամանում Չնքուշ, մուսուլմաններին հրավիրում մզկիթ և փորձում, հայերին հանկարծակիի բերելով, պատժել ու կոտորել: Սակայն հայերը շարունակում են պայքարը, խուճապի չեն մատնվում և օգնության խնդրանքով նամակներ են ուղարկում Արդանա Մադեն ու Տիգրանակերտ: Այս անգամ օգնություն լինում է, և հանցագործներին ի վերջո քշում են Տիգրանակերտ: Վերջիններիս, սակայն, չեն պատժում, այլ մի քանի օր անց ազատ են արձակում, որքան էլ որ չնքուշցիները նամակներ հղեին կուսակալին²: 1909 թ. որոշ անհանգստություններ եղան նաև Հայնիում³: Չնքուշի դիմադրության հաջողությունը նախ պայմանավորված էր հայերի հաստատակամությամբ և հեռատեսությամբ, նաև չմոռանալով այն հանգամանքը, որ իշխանությունները թերևս դեռևս չունեին ավելի լայնածավալ ոչնչացման քաղաքականության անցնելու ծրագիր կամ գուցե հարմար առիթի էին սպասում կիլիկյան արհավիրքը տարածելու նաև Արևմտյան Հայաստանի նահանգներում և մյուս հայաբնակ բնակավայրերում: Կոտորածների մտավախություն կիլիկյան կոտորածների օրերին եղավ նաև հայաշատ այլ բնակավայրերում, սակայն դրանք օրերի ընթացքում ցրվեցին:

Իթթիհատի հայատյաց քաղաքականության դրսևորման առիթ դարձավ Առաջին համաշխարհային պատերազմը, իսկ Դիարբեքիրում իշխանությունները որոշակի գործողությունների անցան արդեն 1914 թ. օգոստոսի 18-ի լույս 19-ի գիշերը՝ քաղաքի շուկան հրդեհելով: Այս միջադեպով արդեն նշմարվում էր հայերի դեմ իրագործվելիք հստակ քաղաքականության նոր փուլի սկիզբը: Ականատեսների հավաստմամբ՝ հրդեհը կազմակերպվել էր ոստիկանության ղեկավար Մեմդուհ բեյի, ինչպես նաև Դիարբեքիրից խորհրդարանի պատգամավոր Փիրինջի գադե Ֆեյզիի ղեկավարությամբ: Սա էր պատճառը, որ ոչինչ չձեռնարկվեց հրդեհն արագ մարելու համար,

¹ Բնակավայր Արդանա Մադեն գավառի Ջերմուկ գավառակում:

² Տե՛ս **Գեորգեան Գ.**, Չնքուշապատում: Քննական պատմություն հայոց Չնքուշի, հ. Ա, Երուսաղեմ, 1970, էջ 88-90:

³ Տե՛ս «Արևելք», 26 մայիս 1909:

ավելին՝ ոստիկանությունը խանութների տերերին թույլ չտվեց որևէ ապրանք փրկել: Տիգրանակերտի վերաբերյալ հուշամատյանի նյութերից մեկում նշվում է, որ երկու ժամվա ընթացքում շուկայում այրվել էին 1100 խանութ և երկու խան՝: Իսկ ըստ Դ. Գոնտի տվյալների՝ այդ հրդեհի ժամանակ այրվել էին 1578 խանութներ, որոնց մեծ մասը պատկանում էր քրիստոնյաներին²: Դիարբեքիրում անգլիական փոխյուպատոս Թ. Մկրտչյանը ևս վստահեցնում է, որ հրդեհը ծրագրվել ու իրագործվել էր «Ինթիպահ չիրքեթի» ընկերության նախագահ Ֆեյզիի հրամանով՝ հայ վաճառականությանը եկամտի և ապրուստի միջոցներից զրկելու նպատակով³: Նա նաև շեշտում է, որ 60 մուսուլման խանութպաններ զգուշացվել էին և իրենց ապրանքը նախօրոք տեղափոխել ապահով վայր⁴:

Մեմդուհի և Ֆեյզիի մասնակցությունն այս հրդեհմանը այնքան ակնհայտ էր, որ երբ Դիարբեքիրում նահանգապետ նշանակվեց Համիդ բեյը, նրա առաջին գործերից մեկը եղավ Մեմդուհի հեռացումը ոստիկանության ղեկավարի պաշտոնից⁵: Մեմդուհի բեյը աքսորվում է Ադանա, ձերբակալվում և բանտարկվում են նաև մի քանի քուրդ աշիրեթների առաջնորդներ:

Հայերի դեմ բնաջնջման ծրագրված քաղաքականության մասին է վկայում մեկ այլ դեպք ևս, որը տեղի ունեցավ դեռևս 1914 թ. սեպտեմբերի 15-ին: Այդ օրը ինքնասպան է լինում զինվորական, հազարապետ Մուշթաֆ բեյը, որը սեպտեմբերի 14-ով թվագրված երեք նամակ էր հղել հարազատներին և Տիգրանակերտի զինվորական հրամանատարին: Նա գրում էր, որ սեպտեմբերի 10-ին Երզնկայից՝ «Գօլ Օրտու»-ի կենտրոնից, ստացված գաղտնի հրամանով հրահանգվում էր զինվորական իշխանություններին «ճնշել եւ շնչասպառ ընել Հայերը», ահա ինչու նա որոշեց ինքնասպան լինել՝ «ամօթ զգալով թիւրք անուան տակ ապրելէ այլեւս»⁶:

Դիարբեքիրի նահանգապետ Ռեշիդ բեյը

Դիարբեքիրի նահանգապետ Համիդ բեյը իր պաշտոնավարման վեց ամիսների ընթացքում՝ մինչև 1915 թ. մարտի 1-ը, ըստ Ռ. Գևորգյանի, փորձում էր հնարավորինս սահմանափակել Դիարբեքիրի երիտթուրքերի սանձարձակությունները, բայց նա անկարող եղավ Ֆեյզիի ու նրա կապերի դեմ, որոնք վերջինս ուներ երիտթուրքերի կենտրոնական կոմիտեում: Ավելին, դոկտոր Մեհմեդ Ռեշիդ Շահինգիրայի՝ Դիարբեքիրի հաջորդ նահանգա-

¹ Տե՛ս **Մկունդ Տ.**, Ամիտայի արձագանգներ, 1950, ԱՄՆ, էջ 246:

² Տե՛ս **Gaunt D.** Deaths End: the General Massacres of Christians in Diarbekir // Diarbekir and Edessa/Urfa, Edites by R. Hovannisian, Costa Mesa, California, 2006, p. 309:

³ Տե՛ս **Մկրտիչեան Թ.**, Տիգրանակերտի նահանգի ջարդերը եւ քիւրտերու զազանութիւնները, Գահիրէ, 1919, էջ 21:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 22:

⁵ Տե՛ս **Кеворкян Р.**, նշվ. աշխ., էջ 394:

⁶ Տե՛ս **Մկրտիչեան Թ.**, նշվ. աշխ., էջ 28:

պետի պաշտոնում հաստատումը պայմանավորված էր Իթթիհատի կենտրոնական կոմիտեի՝ հայ բնակչության ճակատագրին վերաբերող արդեն իսկ ընդունված որոշման իրականացմամբ: Մարտի 28-ին, երբ նա ժամանեց Դիարբեքիր, ամենայն հավանականությամբ արդեն ուներ նախատեսվող գործողությունների պլան¹:

Ռեշիդ բեյը ծագումով չերքեզ էր, Մոսուլի նախկին նահանգապետը և Դիարբեքիր եկավ 40-50 հոգանոց չերքեզ չեթենների խմբով, որոնք ժանդարմի հագուստ էին կրում: Նրա անձնական թիկնապահներն էին չերքեզներ Ռուշտի և Շաքիր բեյերը²: Ըստ Ս. Փայասլյանի՝ հակաքրիստոնեական Ռեշիդ բեյի նշանակումը որպես Դիարբեքիրի վալի իրավամբ կարելի է համարել Դիարբեքիրում հայերի, նաև ընդհանրապես քրիստոնյաների լիովին բնաջնջմանն ուղղված քայլ³: Հ. Կայգերը, սակայն, նրա նշանակումը Դիարբեքիրի նահանգապետի պաշտոնում համարում է օսմանյան կառավարության ընտրության սահմանափակ հնարավորությունների և մի շարք պատահականությունների հետևանք⁴: Սակայն դեպքերի ամբողջ ընթացքը հաստատում է այն տեսակետը, որ Ռեշիդի նշանակումը ամեննին պատահական չէր և անմիջականորեն մաս էր կազմում հայերի ոչնչացման ծրագրի:

Դիարբեքիրի հայերի բնաջնջման ծրագիրն իրագործելիս վալիին պետք է օգնեին Ֆեյզի բեյը: Դա նախապատրաստվեց ու իրագործվեց նշված անձանց և ոստիկանապետի պաշտոնում վերահաստատված Մեմդուհ բեյի միջոցով: Ռեշիդը Դիարբեքիր ժամանելուն պես ստեղծեց «միլիցիա», որն իրականում կազմված էր Հատուկ կազմակերպության մի քանի ջոկատից: Ապրիլին արդեն նրա հրամանով Ջեմիլ փաշա գաղե Մուսթաֆային և գնդապետ Յասին գաղե Շելվքիին հանձնարարվեց տարածքի հանցագործներից ստեղծել չեթենների 11 ջոկատ, որոնցից 10-ը պետք է ունենար 500 անդամ, իսկ վերջինը պետք է լինեին այսպես կոչված «մսագործների» ջոկատ: Ռեշիդի հաջորդ քայլն էր ստեղծել անձամբ վալիի ղեկավարությամբ գործող «Բարձր խորհուրդ»⁵, որի խնդիրը, թերևս, ամբողջ նահանգում տիրող իրավիճակի վերահսկումն էր:

Ուշագրավ է այն փաստը, որ Դիարբեքիրում խիստ կարևորում էին հայերի բնաջնջմանն ուղղված գործողությունների կազմակերպչական կողմը և առանձին օղակներում դրանց իրագործման պատասխանատուներին: Ֆեյզի բեյը 1915 թ. ապրիլին մեկնում է նահանգի տարբեր բնակավայրեր և «տարագիր հայերը քստորի ճամբուն մեջ կողոպտելու, բնաջնջելու դժոխային ամե-

¹ Տե՛ս **Кеворкян Р.**, նշվ. աշխ., էջ 395-396:

² Տե՛ս **Մկրտիչեան Թ.**, նշվ. աշխ., էջ 36:

³ Տե՛ս **Payaslian S.**, The Armenian Genocide in Diarbekir, 1915 // Diarbekir and Edessa/Urfa, edited by R. Hovannisian, Costa Mesa, California, 2006, p. 289:

⁴ Տե՛ս **Kaiser H.**, The Extermination of Armenians in the Diarbekir Region, Istanbul, 2014, p. 151:

⁵ Տե՛ս **Кеворкян Р.**, նշվ. աշխ., էջ 396-397:

նաահարկու կարգադրություններ ընել է վերջ՝ քիրտ, արաբ եւ չերքեզ աշիր-
 էթապետներու, շեյխերու և էշրեֆներու հետ կը վերադառնա Տիգրանա-
 կերտ»¹։ Մյուս ղեկավարները ևս անձամբ մասնակցել են կոտորածներին ու
 տեղահանությանը։ Այս ուղղորդումը և պլանավորումը պայմանավորված
 էին նահանգապետի քաղաքականությամբ։ Ինչպես Կոստանտնուպոլսի գեր-
 մանական դեսպանությանն ուղղված՝ 1915 թ. օգոստոսի 15-ի նամակում
 գրում է Մոսուլում Գերմանիայի փոխհյուպատոս Հոլշտայնը, «Դիարբեքի
 վալին իր վիլայեթում քրիստոնյաների հանդեպ կատարված սարսափելի
 ոճրագործությունների ոգին է»։ Նա կարծում է, որ իրենք պետք է Բարձր
 դռանը ստիպեն պատասխանատվության ենթարկել հանցագործներին, ով-
 քեր պաշտոններ են զբաղեցնում Դիարբեքիում, Մարդինում, Սղերդում, և
 որ միայն այդ դեպքում կվերանան իրենց նկատմամբ առկա կասկածները։
 Հոլշտայնը հեռագիրը եզրափակում է հետևյալ նախադասությամբ. «Աշխար-
 հը դեռ չի տեսել և չի տեսնի այնպիսի ահավոր ոճիրներ, ինչպիսիք՝ պաշտո-
 նապես ապացուցելի, իրագործվել են Դիարբեքիի վիլայեթում»²։

Նշենք սակայն, որ միշտ չէ, որ Ռեշիդի հրամանները անթերի էին կա-
 տարվում. եղան դեպքեր, երբ ղեկավարներից ոմանք հրաժարվեցին կատա-
 րել հայերին ոչնչացնելու նրա հրամանները։ Առաջիններից մեկը Մարդինի
 մութեսարիֆ Հիլմի բեյն էր, որը 1915 թ. մայիսին ազատվեց պաշտոնից։
 Նրան հաջորդած Շեֆիկ բեյը մեկ ամիս անց նույն պատճառով ևս հեռացվեց։
 Ի վերջո նահանգապետը Մարդինում մութեսարիֆի պաշտոնակատար նշա-
 նակեց իրեն հավատարիմ մարդկանցից մեկին՝ Իբրահիմ Բեդրեդդին բեյին,
 իսկ Մարդինի գավառի ոստիկանության ղեկավար նշանակվեց Գեվրանլի
 զադե Մեմդուհը³։ Աշխատանքից հեռացվեց նաև Ջեզիրեի կայմական Խալիլ
 Սամին, իսկ Լիճքի կայմական Հուսեյին Նեսիմի բեյն ու Բշերիկի կայմական
 Ալի Սաբիդ էլ-Սուվեյդին սպանվեցին⁴։

Անդրադառնալով Ռեշիդ բեյի մոտեցումներին և հայերի բնաջնջմանն
 ուղղված գործողությունների վերլուծությանը՝ Հ. Կայգերը գրում է, որ վերջինս
 «հետապնդում էր բնաջնջման քաղաքականություն, որն ուղղված էր ընդհան-
 րապես հայերի ֆիզիկական բնաջնջմանը», քանզի նա հայերին համարում էր
 «միկրոբներ»։ Ավելին, Ռեշիդը չէր ընդունում նաև հայ որբերի իսլամացման
 հնարավորությունը։ Նահանգապետի համար կարևոր էր հայերի բնաջնջումը,
 որպեսզի հնարավոր դառնար այդտեղ բնակեցնել մուսուլման գաղթական-
 ների Բալկաններից ի հակակշիռ արդեն գերիշխող քուրդ բնակչության⁵։

¹ Մկրտիչեան Թ., նշվ. աշխ., էջ 48։

² Գուստ Վ., Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916. Գերմանիայի արտաքին գործերի
 նախարարության քաղաքական արխիվի փաստաթղթերից, Երևան, 2005, էջ 149-150։

³ Տե՛ս Կեвоքյան Ք., նշվ. աշխ., էջ 401։

⁴ Տե՛ս Payaslian S., նշվ. աշխ., էջ 291։

⁵ Տե՛ս Kaiser H., նշվ. աշխ., էջ 425։

Պատերազմի սկիզբը, նաև հակահայկական տրամադրություններ ունեցող վերոնշյալ անձանց նշանակումները բարձր պաշտոններում քրիստոնյա և հատկապես հայ բնակչությանը դրեցին ավելի ծանր վիճակում: Բացի հոգեբանական ծանր վիճակից, հայերի նկատմամբ խստացվել էր նաև հարկային, տնտեսական քաղաքականությունը: Դիարբեքիի առաջնորդ Մկրտիչ վրդ. Չլդատյանը Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Զավեն Տեր-Եղիայանին գրում է, որ մարդիկ այնպիսի վիճակում են հայտնվել, որ անհնար է այդպես ապրել, և դա հատկապես անտանելի է Սլիվանում և Բշերիկում: Մարդկանցից ամենայն խստությամբ, պատժամիջոցների սպառնալիքով պահանջում էին հավաքել այլուր, անասուններ, յուղ, կաշվեղեն ևն: Այդ ապրանքները չունեցողերը պետք է գնեին և տային, այլապես դատարանի առջև կկանգնեցվեին: Այս ամենին զուգահեռ՝ կրկին ակտիվացել էին քրդերը, որոնք վերադարձել էին հայերին թալանելու իրենց սովորույթին¹: Ինչպես շեշտում է Հ. Կայգերը, Դիարբեքիում խնդիրները, այդ թվում՝ ֆինանսական, շատ էին: Դեռևս նահանգապետ Համիդ բեյը նախաձեռնեց ստուգել նահանգի ֆինանսների վիճակը, արդյունքները ցնցող էին. պարզվեց, որ նահանգում հարկերի գրեթե կեսն է միայն հավաքվում: Պատճառը խորը արմատավորված կաշառակերությունն էր ֆինանսներով զբաղվող վարչակազմի շրջանում: Կային լուրջ խնդիրներ նաև սանիտարահիգիենիկ հարցերում ևն²:

Դիարբեքիում շատ էր զինվորագրումից խուսափողների, նաև դասալիքների թվաքանակը: Նրանց մի մասին ձերբակալում էին և ուղարկում ծառայության, բայց մի ստվար հատված մնում էր ազատության մեջ³:

Դիարբեքիի նահանգի հայ բնակչության տեղահանությունն ու զանգվածային ոչնչացումը

Ինչպես Արևմտյան Հայաստանի մյուս նահանգներում, Դիարբեքիում ևս իշխանությունների գործողությունների թիրախում նախ և առաջ հայ տղամարդիկ էին, զինվորներն ու մտավորականները: Արդեն զարնանը ամերիկացի միսիոներ, բժիշկ Ֆ. Սմիթը Դիարբեքիի մոտակայքում տեսել է ձերբակալված, ժանդարմների ուղեկցությամբ անցնող տղամարդկանց խմբեր: Դրանք Դիարբեքիի հայ համայնքի ներկայացուցիչներն էին, որոնց տանում էին Խարբեռդի ուղղությամբ⁴: Հայ մտավորականների ձերբակալություններն այստեղ սկսվում են ապրիլի 16-ին և շարունակվում մինչև մայիսի 27-ը, իսկ մայիսի 28-ին ձերբակալվում է նաև Առաջնորդական փոխանորդ Մկրտիչ վրդ. Չլդատյանը: Մայիսի վերջերին Դիարբեքիում ձերբակալվել ու բան-

¹ Տե՛ս **Payaslian S.**, նշվ. աշխ., էջ 290:

² Տե՛ս **Kaiser H.**, նշվ. աշխ., էջ 137:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 134:

⁴ Տե՛ս **Barton J.**, *Turkish Atrocities: Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey, 1915-1917*, Ann Arbor, 1998, p. 93:

տարկվել էին ընդհանուր առմամբ 1600 երևելի անձինք, որոնց մեծ մասը հայեր էին, թեև կային նաև ասորիներ և քաղղեացի կաթոլիկներ¹: Մայիսի 30-ին 635 բանտարկյալի՝ նախապես կազմված ցուցակով հանում են քաղաքից, տանում դեպի Տիգրիս գետը, նստեցնում լաստերը և ճանապարհ ընկնում: Ընթացքում պահանջում են իրենց ի պահ տալ ոսկիները, քանի որ վտանգավոր տարածքով են անցնելու: Հավաքվում է 6000 ոսկի՝ հետո վերադարձնելու պայմանով: Երբ ցամաք են իջնում, վեցական կապած բանտարկյալներին տանում են Պեզվանու ձոր, որի բարձունքները ամբողջությամբ գրավել էին Ռեմման աշիրեթ քրդերը՝ Ամարոյի հրամանատարությամբ, ոստիկաններն ու չերքեզ զորախմբերը: Հրամանից հետո երկու ժամ հրացանաձգություն է տեղի ունենում, սպանվում են և վիրավորները, ինչպես նաև Դիարբեքիրի հայտնի մարդիկ²: Ուշագրավ է այն փաստը, որ դեպքից 15 օր անց նահանգապետն ու Ֆեյզին Ամարոյին հրավիրում են Դիարբեքիր՝ իբր վարձատրելու և պատվելու համար, սակայն նա դավադրաբար սպանվում է:

Ինչ վերաբերում է Դիարբեքիրից զորակոչված հայերին, ապա ըստ Լորդ Ջ. Բրայսի խմբագրությամբ լույս տեսած փաստաթղթերի ժողովածուում տեղ գտած մի նամակի՝ Դիարբեքիրի նահանգի բոլոր հայ զինվորները սպանվեցին Դիարբեքիր-Ուրֆա և Դիարբեքիր-Խարբերդ ճանապարհներին: Դիարբեքիրի տարածքում սպանվեցին նաև հարակից նահանգներից տեղահանվածները, ինչպես օրինակ՝ Խարբերդից 1800 երիտասարդներ ուղարկվեցին Դիարբեքիր՝ իբր աշխատելու, և սպանվեցին հարակից Արդանա բնակավայրում³: Իսկ հունիսի 1-ին Տիգրանակերտ-Խարբերդ ճանապարհին խողխողվեցին դեռևս 1914 թ. նոյեմբերից Բալուում ճանապարհների վրա աշխատող 12.000 հայ զինվորներ⁴:

Դիարբեքիրի ընդհանուր տեղահանությունը կազմակերպվեց հունիսի սկզբներին, ընդ որում՝ ընտանիքները հաշվառվում էին և գիշերները ոչ մեծ խմբերով տարվում Մարդին, ապա՝ Ռաս ուլ-Այն, այնտեղ կոտորվում և նետվում հորերը: Պատմաբան Ունգուր Ուգուրը գրում է, որ հայ տղամարդկանց հիմնական մասի ոչնչացումից հետո Ռեշիդը ձեռնամուխ է լինում տեղահանության կազմակերպմանը: Մասնավորապես, հունիսի 1-ին Խանչեփեքի շրջակայքից Մարդինի դարպասով տեղահանվում է 1060 հոգի: Նրանց առաջարկում են կրոնափոխ լինել, բայց վերջիններս մերժում են: Թալանվելուց հետո տեղահանվածներին սպանում են կացիններով, սրերով ևն: Այս խմբի կանանցից շատերը առևանգվեցին, ոմանց որպես ստրուկներ վաճա-

¹ Տե՛ս **Gaunt D.**, նշվ. աշխ., էջ 326-327:

² Տե՛ս **Մկունդ Տ.**, նշվ. աշխ., էջ 251-252:

³ Տե՛ս *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16. With a Preface by Viscount Bryce*, London, 1916, p. 14:

⁴ Տե՛ս Տրապիզոնի թեմին վիճակաւոր Յովհաննէս արք. Նազլեանի յուշերը, Պէրյութ, 1960, էջ 343:

նեցին աճուրդով¹: Ըստ Թ. Մկրտչյանի՝ Տիգրանակերտից օրական շուրջ 100 ընտանիք էր աքսորվում, մի խումբը՝ Մարդինի ճանապարհով, մյուսը՝ դեպի արևմուտք՝ դեպի Ռաս ուլ-Այն, Նսեպին ու Դեր Զոր²: Այսպես շարունակվում է մինչև հոկտեմբեր: Մեծ թվով տարագիրներ կոտորվել են Տիգրանակերտից մոտ մեկ ժամվա հեռավորությամբ գտնվող Զարոխիկ գյուղի մոտ՝ Գուլան Տերեում: Այս խմբերը սպանվել են ոստիկանների և քրդերի կողմից: Կարևոր փաստ է, որ նահատակված այս հայերի գլուխներին ճերմակ շոր էին փաթաթում, կանանց՝ լաչակ կապում և նկարում՝ ներկայացնելով նրանց մուսուլմաններ, որոնց իբր հայ ապստամբներն են սպանել, հետևաբար տեղական իշխանությունները չեն կարող զսպել քրդերի զայրույթը³:

Սևերակում⁴, ինչպես և մյուս հայաբնակ բնակավայրերում իշխանությունների գործողությունները հայերի դեմ սկսվեցին խուզարկություններով և ձերբակալություններով: Այստեղ հայերի ոչնչացման գործում մեծ դեր խաղաց ոստիկանության նոր նշանակված տնօրեն, տրապիզոնցի Նեճիպ Ալի էֆենդին: Վերջինս, չվստահելով նախկին ոստիկաններին, դիմում է Դիարբեքիրի կուսակալին, որ նա ուղարկի 300 նորեկների՝ կազմված չերքեզ, թուրք, քուրդ, չեչեն, զազա խառը աշիրեթներից: Կուսակալը կատարում է խնդրանքը և գերմանական բեռնատարերով ուղարկում ոստիկաններին Սևերակ⁵: Նախ ձերբակալում են 50 հայ երիտասարդների, որոնց մոտ իբր արգելված զենքեր էին հայտնաբերել: Նրանցից յուրաքանչյուրին հանձնարարվեց Տիգրանակերտ, ապա Խարբերդ հասցնել 50-ական կգ ցորեն, գարի: Երկրորդ խումբը բաղկացած էր արդեն 75 հոգուց, նրանց ևս նույն բեռներով և ճանապարհով ուղարկեցին: Երրորդ խումբը բաղկացած էր 100-150 երիտասարդներից: Հետագա օրերին Սևերակում հավաքվում էին և մահվան ուղարկվում մի քանի հարյուր հոգուց բաղկացած նորանոր խմբեր, որոնց ևս նախ աշխատեցնում էին, ապա՝ կոտորում: Փաստորեն Սևերակում ձերբակալված և քաղաքից դուրս հանված խմբերը կազմվեցին և ծառայեցին նախ որպես բեռնակիրներ, ապա՝ ճանապարհաշինության բանվորներ: Բոլոր այդ խմբերում զոհերի թվաքանակը առավելագույնն էր, միայն հատուկենտ տղամարդկանց էր հաջողվում փրկվել մահից: Սևերակում հայերի հիմնական սպանդավայրերը դարձան մի քանի ուղղություններում գտնվող բնակավայրեր: Մի մասը բնակավայրից հեռացվեց Ուրֆայի ուղղությամբ, մի մասը՝ Տիգրանակերտի ուղղությամբ՝ դեպի Գարապաղչայ, մյուս մասը մահկանացուն կնքեց Եփրատ

¹ St' u **Üngör U.**, The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia 1913-1950, Oxford, 2012, p. 74:

² St' u **Մկրտչյան Թ.**, նշվ. աշխ., էջ 72:

³ St' u նույն տեղում, էջ 74-75:

⁴ Բնակավայր Դիարբեքիրի գավառի Սևերակ գավառակում:

⁵ St' u **Արապեան Թ.**, Յուշամատենան Սևերակի, Պէրյութ, 1971, էջ 244:

⁶ St' u նույն տեղում, էջ 245-246:

գետի ուղղությամբ՝ Մսեպին գյուղ չհասած, մի խումբ տարվեց դեպի Ջերմուկ՝ մինչև Աղաճա խան¹: Խմբերին սպանդարան ուղեկցող հարյուրապետերն ու ոստիկանները վերադառնում էին մեծ ավարով: Ուշագրավ է, որ կանանց, երեխաների այս խմբերի տեղահանությունը կատարվում էր միայն գիշերը, որպեսզի տեղում մնացող անձինք տեղյակ չլինեին հեռացողների ճակատագրին:

Չնքուշից և շրջակայքից հավաքված 35.000 տեղահանվածների խումբը ևս նախ թալանվեց, ապա ուղղվեց դեպի Եռուտան Տերե, որտեղ սվինահարվեց ու նետվեց անդունդը²:

Դիարբեքիի տարածքում մեծապես տուժեցին նաև կաթոլիկ, բողոքական հայերը և այլ քրիստոնյաներ: Այսպես, Նազլյանը գրում է, որ միևնույն չարչարանքները կրեց նաև հայ կաթոլիկ բնակչությունը, սակայն ավելի դաժանությամբ՝ Տիգրանակերտում, քանի որ այստեղ հայ կաթոլիկ եպիսկոպոսը ազգականն էր Գազազյան ընտանիքի, որը Տիգրանակերտի ամենահարուստ ընտանիքներից էր³: Կաթոլիկ բնակչությունը կենտրոնացած էր հիմնականում Մարդինի գավառում: Հայերի և մյուս քրիստոնյաների բնաջնջումը իրականացնելու հանձնարարությամբ այստեղ էին ուղարկվել մեքթուպճի Պետրետտինը, որը փոխարինում էր մութեսարիֆ Հիլմի բեյին, և գոմիսեր Մեմդուհ բեյը: Նրանք պետք է բնաջնջեին ոչ միայն Մարդինի հայերին, այլև Տիգրանակերտի այն տարագիրներին, որոնք պետք է անցնեին այս տարածքներով: Պետրետտինն ու Մեմդուհը որոշում են հայերի սպանդարանի վերածել դեռևս հռոմեացիների կառուցած դատարկ հորերն ու գնդանները, որոնք գտնվում էին Տարայի և Ռաս ուլ-Այնի շրջակայքում⁴:

Մարդինում պաշտոնավարող Հիլմի բեյի հեռացումից հետո՝ հունիսի 4-5-ին, Մարդինում կալանավորվեցին 662 քրիստոնյաներ, ձերբակալություններ եղան նաև Թել Արմենում: Հունիսի 9-ին 85 յակոբիտներ ազատ արձակվեցին իշխանությունների կողմից, իսկ մինչ այդ յակոբիտյան քահանա Մահրիան և իր հավատակիցներից ևս ութ հոգի միացել և ստորագրել էին տեղացի մուսուլմանների հայտարարությունը, որը վերաբերում էր հայերի ենթադրյալ մեղավորությանը: Այսպիսով, բանտում մնացին հիմնականում կաթոլիկներ և բողոքականներ՝ հիմնականում ազգությամբ հայ: Հունիսի 10-ին ավելի քան 400 բանտարկյալներ հանվեցին քաղաքից և սպանվեցին⁵: Ոչ հայ քրիստոնյաների ձերբակալությունների մասին հիշատակվում է նաև մի օտարերկրացու՝ 1915 թ. օգոստոսի 19-ի թվակիր զեկույցում՝ ուղղված Հայաստանի ու Սիրիայի օգնության ամերիկյան կոմիտեին: Նամակում մասնավորապես նշվում էր, որ Մարդինից կառավարությունը տեղահանել է մեծ

¹ Տե՛ս **Արապեան Թ.**, նշվ. աշխ., էջ 256:

² Տե՛ս Տրապիզոնի թեմին վիճակաւոր Յովհաննէս արք. Նազլեանի յուշերը, էջ 344:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 342:

⁴ Տե՛ս **Սկրտիչեան Թ.**, նշվ. աշխ., էջ 65:

⁵ Տե՛ս **Gaunt D.**, նշվ. աշխ., էջ 334-336:

թվով սիրիացիների, կաթոլիկների, քաղդեացիների ու բողոքականների, և վախ կա, որ բոլոր քրիստոնյաները, ինչպես նաև հրեաները պետք է ներառվեն հրամանում¹: Միևնույն ժամանակ կարևոր է նշել, որ այս շրջանում աղմուկ բարձրացվեց՝ ի պաշտպանություն կաթոլիկների, հետևաբար և այլ քրիստոնյաների նկատմամբ գործողությունները դադարեցվեցին: Ամենայն հավանականությամբ մյուս քրիստոնյաների ոչնչացման մասին հատուկ հրաման ու ծրագիր չկային, այլ վերոնշյալ ձերբակալվածների մեջ ոչ հայերի ներկայությունը վկայում էր տեղական իշխանությունների սեփական նախաձեռնության մասին:

Մարդինի հայ կաթոլիկների ընդհանուր տեղահանությունը սկսվեց հուլիսի 2-ին. տեղահանվեց 600 հոգի, ապա շարունակվեց հետագա օրերին ու ամիսներին: 2000-ից ավել հայ կաթոլիկներ, ինչպես նաև բողոքականների շուրջ 100 ընտանիք կոտորվեցին միայն Մարդին քաղաքում: Տանջամահ արվեցին ու խոշտանգվեցին գերապայծառ Իգնատիոս Մալոյանը, Պոտուրյան Հովհաննես վարդապետը, ընդհանուր առմամբ՝ 17 հոգևորական, նաև բողոքականների երեքը²: Ամբողջությամբ հայաբնակ Թել Արմեն գյուղը հրդեհվեց, ավելի քան 6000 հայ կաթոլիկներ՝ սպանվեցին³:

Դիմադրության փորձեր

Ի տարբերություն Խարբերդի նահանգի, որտեղ Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայությունը դիմադրության փորձեր գրեթե չունեցավ, Դիարբեքիի նահանգի որոշ բնակավայրերում նման դեպքեր եղան: 1914 թ. պատերազմի ազդարարումից հետո Հավալի⁴ հայկական կուսակցությունների անդամները ժողովներ գումարեցին՝ դիմադրություն կազմակերպելու նպատակով: Այն դեկավարելու համար վերակազմյալ հնչակյաններից ընտրվեց Պ. Արամյանը, դաշնակցականներից՝ Մ. Գասպարյանը: Այդ օրերին Հավալում էին ապաստանել նաև թուրքական բանակից դասալիք եղած 150 հայ զինվորներ, որոնք ևս կարող էին աջակցել դիմադրությանը: Սակայն այս անգամ ևս հայերը միասնական չէին. կառավարությունը նախ ձերբակալեց 185 հոգու, ապա հավաքեց զենքերը⁵:

Արդանա Մադենի գավառի Չնքուշ բնակավայրում ևս մի քանի տասնյակ փախստական զինվորներ, ապաստանելով լեռներում, կռվեցին անձնվիրաբար ու նահատակվեցին⁶:

¹ St' u The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16. With a Preface by Viscount Bryce, p. 549:

² St' u **Սկրսիչեան Թ.**, նշվ. աշխ., էջ 67:

³ St' u Տրապիզոնի թեմին վիճակաւոր Յովհաննէս արք. Նազլեանի յուշերը, էջ 382:

⁴ Բնակավայր Արդանա Մադեն գավառի Բալու գավառակում:

⁵ St' u **Զախսուրեան Վ.**, Հաւաւի ըմբոստ արծիւը. Պ. Արամեանի Յուշատետրից, Նիւ Եորք, 1950, էջ 25:

⁶ St' u **Գեորգեան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 97-99:

Միդիաթուր և Հազակուր քրիստոնյաները ինչ-որ չափով ընդդիմացան իշխանությունների քաղաքականությանը, մասնավորապես Հազակուր տեղի ղեկավարները որոշեցին, ի պաշտպանություն իրենց մոտ ապաստան գտած հայերի, դիմադրել հարձակմանը: 1915 թ. օգոստոսի 17-ին բնակավայրը շրջափակվեց, և սկսվեց հարձակումը: Դիմադրությունը տևեց մի քանի շաբաթ¹:

Դիարբեքիի տարածքի խոշոր սպանդավայրերը

Դիարբեքիի նահանգի բազմաթիվ բնակավայրեր, ժայռեր ու հորեր վերածվեցին խոշոր սպանդարանների: Նման տարածքներից էին Տիգրանակերտի մոտ՝ Գոգան, Շեյթան տերեները, Պեգուանի ձորը Շգավթան գյուղի մոտ, Ուտուեյեռի ձորը Մարդինի մոտ, Տարայի հռոմեական նկուղներն ու զնդանները, Ռաս ուլ-Այնի հորերը²: Պագր Մադենի մոտակայքում գտնվող հիմնական սպանդարաններն էին Տեպո անունով վայրը, Զայըլը վայրը, Թոխմախ կոչված տանջարանը, նաև՝ Գալեմտան կոչված պանդոկը³:

Ականատեսների վկայությամբ՝ չնքուշցի կանայք ու երեխաները կոտորվել են Տուտանի տարածքում: Նրանց այստեղ սպասում էին ոստիկանները, որոնք մերկացրել են գոհերին, տարել Տուտանի գագաթը, սպանել սրերով ու կացիններով, վերջում կողոպտել նրանց հագուստներն ու իրեղենները: Զոհերից շատերը երեխաների ձեռքերը բռնած իրենց նետել են ժայռից⁴: Զերմուկի հայության հիմնական սպանդավայրը ևս դարձել է Տուտանը, որտեղ ծերերին, կանանց, երեխաներին կոտորելով՝ լցրել են փոսը⁵:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Դիարբեքիի նահանգի մի շարք բնակավայրեր դարձան նաև այլ նահանգներից տեղահանվածների սպանդավայրերը: Մասնավորապես, հունիսի առաջին կեսին Բալուի կամուրջը դարձավ Էրզրումի նահանգից՝ հիմնականում Քդիից, տեղահանված շուրջ 10.000 հայերի սպանդավայր⁶:

Դիարբեքիի նահանգի տարածքում խոշոր սպանդավայրեր էին հատկապես Մարդինի գավառի մի շարք բնակավայրեր, որտեղ նահատակվեցին նաև այլ նահանգներից տեղահանված տասնյակ հազարավոր հայեր: Այսպես, հուլիսի 3-ին շուրջ 1200 կին ու երեխա, որոնք տեղահանվել էին Մուշից, հասան Մարդին, հաջորդ օրերին այդտեղ հասան գրեթե նույնքան գաղթականներով լի այլ խմբեր⁷:

Դոմինիկյան հոգևորական Հ. Սիմոնը արձանագրել է 1915 թ. հունիս-հոկտեմբեր ամիսներին Դիարբեքիի տարածքում իրագործված 52 հիմնա-

¹ Տե՛ս **Kaiser H.**, նշվ. աշխ., էջ 333:

² Տե՛ս **Մկրտիչեան Թ.**, նշվ. աշխ., էջ 77:

³ Տե՛ս **Պեղալեան Ե.**, Պագր-մատեն, Նիւ Եորք, 1984, էջ 145:

⁴ Տե՛ս **Գեորգեան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 99:

⁵ Տե՛ս **Պարսամեան Մ.**, Յուշարձան Զերմուկի, Պոսթըն, 1969, էջ 87:

⁶ Տե՛ս **Кеворкян Р.**, նշվ. աշխ., էջ 411:

⁷ Տե՛ս **Payaslian S.**, նշվ. աշխ., էջ 295:

կան կոտորածներ՝ ամսաթվերով և զոհերի մոտավոր թվաքանակով: Առավել խոշոր կոտորածներից էր Մարդինի տարածքի գյուղերից Բրահիմի մոտ տեղի ունեցածը, որի ժամանակ հունիսի 25-ին կոտորվեց 4000 մարդ, Միդիաթում՝ հուլիսի 19-ին՝ 7000, Ջեզիրեում օգոստոսի 8-ին՝ 15.000, իսկ օգոստոսի 20-ին՝ 6000: Հունիսի 20-ին 12.000 հոգուց բաղկացած խմբին կոտորեցին Դիարբեքիր-Մարդին ճանապարհին, հուլիսի 11-ին՝ 7000 հոգու Դարայում, սեպտեմբերի 10-ին՝ 12.000 հոգու կրկին Դիարբեքիր-Մարդին ճանապարհին և մի շատ մեծ խմբի՝ սեպտեմբերի 14-ին Նիսիբիսի մոտ¹:

Բռնությունները հայ երեխաների ու կանանց նկատմամբ

Հայոց ցեղասպանության տարիներին ընդգծված վերաբերմունք կար նաև հայ երեխաների ու կանանց նկատմամբ. բացառություն չէր նաև Դիարբեքիրի նահանգը: Խոսքը ոչ միայն տեղահանության ընթացքում արձանագրված սպանդի տեսարաններն էին, այլ նաև կոտորածներից հետո որքանոցներում հավաքված երեխաների նկատմամբ վերաբերմունքը: 1915 թ. սկզբներին՝ դեռևս մինչև կոտորածները, երբ տեղական իշխանությունները արդեն իսկ պատրաստվում էին այդ ոճիրին, ըստ Թ. Մկրտչյանի՝ Ֆեյզիի նախագահությամբ ժողով է գումարվում՝ որոշելու նահանգի հայության զանգվածային բնաջնջման եղանակները: Ինչպես արդեն նշել ենք, նահանգապետ Ռեշիդը գտնում էր, որ հայերին ամբողջությամբ պետք է բնաջնջել՝ չխնայելով նույնիսկ երեխաներին: Միակ անձը, ով այս ժողովի ընթացքում պնդում էր, որ պետք է 12 տարեկանից փոքր երեխաներին խնայել՝ նրանց իսլամացնելու նպատակով, իսկ գեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին ընդգրկել հարեմներում՝ գեղեցկացնելու քուրդ ցեղը, մուֆթի Իբրահիմ էֆենդին էր: Ժողովը ընթանում է Ուլու Ճամիում և տևում երեք օր. ի վերջո որոշվում է բնաջնջել հայերին՝ խնայելով միայն ընտրված գեղեցիկ կանանց²: Չնայած այս որոշմանը՝ իսլամացումը ոչ միշտ էր հայ կանանց պաշտպանում տեղահանությունից ու կոտորածից: Այս մասին է վկայում արաբ ակնաստես Ֆայեզ ալ Ղոսեյնը: Նրա վկայությամբ՝ կոտորածների ընթացքում Դիարբեքիրի կանանցից մի քանիսը կրոնափոխ եղան, և իշխանությունները սկզբնական շրջանում ընդունեցին նրանց իսլամացման փաստը, քանի որ այդ կանայք ամուսնացան կամ թուրքերի, կամ քրդերի հետ: Սակայն որոշ ժամանակ անց կառավարությունը սկսեց հավաքել այս կանանց և ուղարկեց մահվան: Միայն վալիի հեռացումից հետո հրաման եկավ, որ յուրաքանչյուր մարդ, ով ցանկանում է իսլամ ընդունել, կարող է դա անել՝ լինի դա տղամարդ թե կին³:

Պատահական չէր, որ տեղական իշխանությունների և հատկապես Ռեշիդի հայատյաց մոտեցման պատճառով ինչ մոտեցում որդեգրվեց հայ երե-

¹ Տե՛ս Gaunt D., նշվ. աշխ., էջ 327-328:

² Տե՛ս Մկրտչյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 63:

³ Տե՛ս Faiz El- Ghusein, Martyred Armenia, New York, 1918, p. 39:

խաների ու կանանց նկատմամբ: Դիարբեքիից Մարդինի ուղղությամբ տեղահանված կանանց ու երեխաների առաջին խմբում քաղաքի հայտնի ընտանիքների՝ Գազազյանների, Տերպանջյանների, Եղիայանների, Խանդանյանների և այլոց անդամներն էին: Այս խմբի կանանց ու երեխաներին առանձնացրեցին Ալի բունար գյուղում և ստիպեցին հայտնել թաքցրած թանկարժեք իրերի տեղը, ապա հեռացրին բնակավայրից և սպանեցին՝ հիմնականում կոկորդները կտրելու եղանակով: Այս խմբից մոտ 510 կանանց ու երեխաների ևս սպանեցին՝ նետելով Ջեզիրե քաղաքի ճանապարհին գտնվող Դարեի բյուզանդական հորերը¹:

1915 թ. սեպտեմբերի 10-ին Խարբերդից և Էրզրումից տեղահանված 8000 կանայք ու երեխաներ կոտորվեցին նույն Տիգրանակերտ-Մարդին ճանապարհին²:

5000 կանանց ու երեխաների Չնքուշի մոտակայքում՝ Եփրատի ձախ ափին, բարձունքից նետեցին Տուտանի անդունդը³, իսկ հունիսի 25-ին Սևերակից դեպի Ուրֆա տեղահանված խմբից Հաճի Քամիլի կամրջի մոտ ոստիկանները, խլելով մեկից ութ տարեկան երեխաների, նրանց նետեցին կամրջի 30 մ բարձրությունից⁴: Նման օրինակները բազմաթիվ էին և հատուկ գրեթե բոլոր տեղահանված խմբերին:

Ինչ վերաբերում է կոտորածներից փրկված երեխաների ճակատագրին, ապա նրանք հավաքվեցին մեծ կամ փոքր որբանոցներում, որոշ ժամանակ ապաստան ունեցան, սակայն հետագա ամիսներին հիմնականում կոտորվեցին: Թ. Մկրտչյանը գրում է. «Կառավարությունը 400էն աւելի 1-3 տարեկան հայ երկսեռ որբեր հաւաքելով կը լեցնի բողոքականաց դպրոցին (Մեծ Գօնաղ) շէնքին մէջ: Քանի մը ամիսներ խնամք կը տարուի անոնց: Բայց յանկարծ, օր մըն ալ կէսը կառքերուն մէջ լեցնելով կը տարուին կամուրջը (քաղաքէն կէս ժամ յեռու, հարաւը, Տիգրիս գետին վրայ Սարակիոսսներէ շինուած հին կամուրջ մը) և ողջ ողջ ամենքն ալ ոտքերէն, ձեռքերէն կամ գլուխներէն բռնելով կամուրջին վրայէն կը նետէն սուրացող Տիգրիսին մէջ... մնացեալ կէսն ալ՝ ուրիշ օր մը Գարապաշ կը տանին (Տիգրանակերտի արեւելքը մէկ ու կէս ժամ հեռու գիւղ մը), ոմանց ոտքերէն բռնելով, իրենց ուծը փորձելու համար, երկուքի կը ձեղքէն, ոմանց վրայ ալ իրենց խանչարներու կամ յուրոցի սրութիւնը փորձելու համար կանդամահատեն ձեռք, ոտք, գլուխ, մէկ հարուածով կը կտրեն կամ մեջտեղէն երկու կտորի կը բաժնեն...»⁵:

Իսիստ սակավ դեպքերում երեխաները որբանոցներից տեղափոխվում էին ավելի ապահով վայրեր ու փրկվում կոտորածից, ինչպես օրինակ՝

¹ Տե՛ս Կеворкян Р., նշվ. աշխ., էջ 402:

² Տրապիզոնի թեմին վիճակատը Յովհաննէս արք. Նազլեանի յուշերը, էջ 343:

³ Տե՛ս Ղազարեան Հ., Ցեղասպան թուրքը, Բ հրատ., Անթիլիաս, 2010, էջ 277:

⁴ Տե՛ս Արապեան Թ., նշվ. աշխ., էջ 271-272:

⁵ Մկրտիչեան Թ., նշվ. աշխ., էջ 78:

Դիարբեքիրում ապաստան գտած շուրջ 610 որբեր 1919 թ. Միրզա Քեթեն-ձյանի խնամակալությամբ տեղափոխվեցին Միրիա¹: Ցավոք, ի տարբերություն Արևմտյան Հայաստանի մյուս նահանգների և հատկապես Դիարբեքիրին հարակից Խարբերդի նահանգի, այս տարածքով տեղահանված հայ որբերի ու կանանց համար փրկվելու հնարավորությունները շատ քիչ էին, քանի որ Դիարբեքիրի նահանգի տարածքում 1915-1923 թթ. հատուկենտ միսիոներներ էին գործում: Խնդիրն այն է, որ դեռևս 1915 թ. ամռանը այստեղից արտոնվեց Դիարբեքիրի հայության տեղահանության ու կոտորածների ակնատեսը դարձած ամերիկացի բժիշկ Ֆլոյդ Սմիթը, որի անձնուրաց աշխատանքի մասին բազմաթիվ վկայություններ կան: Արտոնվեցին նաև Մարդինում գործող միսիոներներից Ալֆեուս Էնդրյուսը, բժիշկ Դենիել Թոմը և Ազնես Ֆրնանզան: Մարդինի կայանում մնացին միայն միսիոներուհիներ տիկին Դյուվեյը, օրիորդ Դյուվեյը, օրիորդ Գրաֆը², որոնց ջանքերը՝ փրկելու, խնամելու հայ տարագիրներին, խիստ համեստ կարող էին լինել Խարբերդի միսիոներական կայանում աշխատող միսիոներների կատարածի համեմատ: Թեև նշենք, որ Մարդինում էր, որ նշված ժամանակահատվածում գրեթե միշտ գործել են մի քանի ամերիկացի միսիոներներ, որոնց որբախնամ գործունեության շնորհիվ հնարավոր է եղել փրկել բազմաթիվ որբերի կյանք, նրանց կեցության պայմաններով ապահովել, ապա տեղափոխել ավելի ապահով տարածքներ:

Ինչ վերաբերում է հայ կանանց՝ հարեմներում տեղավորելու, վաճառելու և այլ հանցանքներին, ապա նման դեպքերը ևս Դիարբեքիրում բազմաթիվ էին: Ֆ. Ալ Ղոսեյնը վկայում է, որ Դիարբեքիրում մուսուլմանների գրեթե բոլոր տներում կային մեկից հինգ հայ սպասուհիներ: Նշվում է, որ վերջիններիս թիվը քաղաքում գերազանցում է 5000-ը, որոնք հիմնականում Էրզրումից, Խարբերդից, նաև այլ նահանգներից էին³:

Դոմինիկյան առաքելության մեծավոր վերապատվելի Հայր Պերեի տեղեկագրում ևս նշվում է հայ կանանց նկատմամբ անարգանքների մասին. ակնատեսը գրում է, որ Մարդինով անցնող բոլոր խմբերին կանգնեցնում էին քաղաքի մերձակայքում, հնարավորություն տալիս իսլամներին ընտրել գեղեցիկ կանանց ու աղջիկների: Նա նշում է, որ տարբեր նահանգներից Կոնիա բերված ֆրանսիացի տեղափոխվածներ (ցավոք, հեղինակը չի հստակեցնում նրանց անունները) իրեն վստահեցրել են, որ նաև «գերման պաշտոնատարներ եւ սպաներ զանազան տեղեր բազմաթիւ հայ աղջիկներ ձեռք անցուցած են»: Մասնավորապես, հոգևորականը վկայում է այն մասին, որ Սեբաստիայում հայ ընտանիքները գերմանացի հյուպատոսի պաշտպանությանն են հանձնել մի քանի աղջիկների, ինչպես նաև նրանց ապրուստի

¹ Payaslian S., նշվ. աշխ., էջ 305:

² «The Missionary Herald», November 1916, p. 518.

³ Տե՛ս Faiz El- Ghusein, նշվ. աշխ., էջ 37:

համար անհրաժեշտ գումարներ, սակայն ընտանիքների տեղահանությունից հետո նա նրանց հանձնել է մուսուլմաններին¹: Հայ կանանց վաճառում էին հատուկ շուկաներում, ինչպես 1915 թ. օգոստոսին 15-ին Մարդինում կազմակերպված հայ երիտասարդ կանանց բաց վաճառքն էր: Կախված կնոջ տարիքից և գեղեցկությունից՝ նրանցից յուրաքանչյուրի համար գնորդները վճարում էին մեկ-երեք թուրքական լիրա²:

Այսպիսով, Դիարբեքիրի նահանգը դարձավ Հայոց ցեղասպանության խոշոր կենտրոններից մեկը, ընդ որում առավել լայնածավալ կոտորածները տեղի ունեցան հենց 1915 թ.: Նահանգի մի շարք բնակավայրեր դարձան նաև այլ նահանգներից տեղահանվածների սպանդավայրեր. Դիարբեքիրից, Խարբերդից, Էրզրումից, Բիթլիսի տարբեր բնակավայրերից տեղահանված հայերի բազմաթիվ խմբեր իրենց մահկանացուն կնքեցին Դիարբեքիր-Մարդին ճանապարհին, Տարայի հոռմեական նկուղներում ու գնդաններում, ավելի հարավ՝ Ռաս ուլ-Այնի շրջակայքում: Դ. Գոնտի կարծիքով՝ 1915 թ. վերջերին նահանգում ավելի քան 100.000 մարդ է սպանվել³: Դիարբեքիրի վերաբերյալ ծավալուն ուսումնասիրության հեղինակ Հ. Կայգերը ևս եզրակացնում է, որ Դիարբեքիրի նահանգում հայերի զոհերի թվաքանակը վստահաբար գերազանցում էր 100.000-ը⁴: Իհարկե նշված թվաքանակի մեջ ներառված չեն այլ նահանգներից տեղահանված և Դիարբեքիրի նահանգի տարածքում սպանվածները, որոնց թիվը գերազանցում էր տեղի հայերի թվաքանակին:

Արփինե Բաբլումյան – Դիարբեքիրի նահանգի հայ բնակչության կոտորածները 1915 թ.

Հայ բնակչության ոչնչացմանն ուղղված կոնկրետ գործողությունների առաջին ազդակը Դիարբեքիրի նահանգում դարձավ դեռևս 1914 թ. օգոստոսին Դիարբեքիրի շուկայի հրդեհումը, որից մեծապես տուժեցին հայ առևտրականներն ու արհեստավորները: 1915 թ. Դիարբեքիրի նահանգի հայաբնակ բոլոր բնակավայրերում, ինչպես ամբողջ Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ մյուս բնակավայրերում հայ բնակչությունը ենթարկվեց բռնությունների, տեղահանության ու կոտորածների: Ընդ որում, եթե մյուս բնակավայրերում բավական տարածված էր հայերի իսլամացման քաղաքականությունը, ապա Դիարբեքիրում թեև իսլամացումը կարող էր տեղահանությանը կամ կոտորածին այլընտրանք լինել, բայց ամբողջովին չէր ապահովում կրոնափոխի հետագա անվտանգությունն ու ապահովությունը: Այն հանգամանքը, որ Դիարբեքիրում փրկության հնարավորությունները

¹ Տե՛ս Տրապիզոնի թեմին վիճակաւոր Յովհաննէս արք. Նազլեանի յուշերը, էջ 375:

² Տե՛ս Կеворкян Р., նշվ. աշխ., էջ 417:

³ Տե՛ս Gaunt D., նշվ. աշխ., էջ 310:

⁴ Տե՛ս Kaiser H., նշվ. աշխ., 423-424:

շատ նվազ էին, նաև ընդգծված դաժանություններ էին կիրառվում կանանց, երեխաների նկատմամբ, պայմանավորված էր այս նահանգի նահանգապետի անձով: Ռեշիդի համար գերխնդիր էին տարածքի ընդհանրապես հայաթափությունը, ինչպես նաև դրա վերջնական թրքացումը: Նաև՝ մեկ այլ բնորոշ գիծ, որ նկատվում է այս նահանգում. դա խիստ կազմակերպված գործողությունների պլանն էր ու դրանց գրեթե անթերի իրականացումը, ինչը ևս, թերևս, կապված էր Ռեշիդի անձի հետ: Հայերի ոչնչացմանը գրեթե զուգահեռ՝ այս տարածքներում սկսեցին բնակեցնել տասնյակ հազարավոր քուրդ գաղթականների: 1915 թ. հետո կոտորածներից փրկված և ինչ-որ տեղ ապաստան գտած հայերի նկատմամբ ևս շարունակվեց նույն վախի, կոտորածների ու արքայի քաղաքականությունը, ինչը հանգեցրեց տարածքի վերջնական հայաթափմանն ու արդեն սակավաթիվ վերապրածների հայրենազրկմանը:

Արփինե Բաբլումյան – *Массовое истребление армянского населения провинции Диарбекир в 1915 году*

Ключевые слова – *Западная Армения, Диарбекир, Тигранакерт, Геноцид армян, депортация, исламизация, Аргана Маден, Мардин, Мехмед Решид*

Первый сигнал о конкретных действиях, направленных на истребление армянского населения в провинции Диарбекир, поступил в августе 1914 года, когда от поджога на городском рынке Диарбекира в финансовом плане пострадали именно армянские торговцы и ремесленники. В 1915 г. во всех населенных пунктах провинции Диарбекир, как и по всей Западной Армении, армянское население подверглось насилию, депортации и резне. Более того, если политика исламизации армян была достаточно распространена в других населенных пунктах, то в Диарбекире исламизация могла быть альтернативой депортации и резне, но она не обеспечивала в полной мере дальнейшую безопасность новообращенного. Жестокость по отношению к женщинам и детям, а также тот факт, что в Диарбекире шансы на спасение были очень низкими, были связаны с личностью губернатора этой провинции. Главной задачей Решида было истребление армян в целом и окончательная тюркизация провинции. С Решидом связаны также строго организованный план действий и его почти идеальная реализация. Ряд поселений на территории Диарбекира превратились в бойни депортированных армян из других провинций. Практически одновременно с истреблением армян на этих территориях стали заселяться десятки тысяч курдских мигрантов. После 1915 г. политика страха, резни и изгнания продолжалась по отношению армян, которые пережили резню, и это привело к окончательному изгнанию армян с этой территории.

Arpine Bablumyan – *The Massacres of Armenian Population of Diarbekir Province in 1915*

Key words – *Western Armenia, Diarbekir, Tigranakert, the Armenian genocide, deportation, islamization, Arghana Maden, Mardin, Mehmed Reshid*

The first signal of concrete actions aimed at the extermination of the Armenian population in Diarbekir province was in August of 1914 when fire broke out in the market of Diarbekir city and greatly affected mainly Armenian traders and craftsmen. In 1915, all Armenian-populated areas of Diarbekir province, as well as throughout Western Armenia, the Armenian population was subjected to violence, deportation and massacres. Moreover, if the policy of Islamization of Armenians was quite widespread in other settlements, in Diarbekir, Islamization could have been an alternative to deportation or massacre, but did not fully ensure the further security and safety of the converted person. There were lots of evidences of cruel treatment against women and children in this province and the chances of rescue were low. The fact that the policy of extermination of the Armenian population was well organized and implemented in Diarbekir was connected with the governor's personality of this province. The main task for Reshid was the elimination of Armenians, and the final Turkification of the area. Many settlements in Diarbekir province became the slaughterhouses of deportees from other provinces. At the same time with the extermination of Armenians, tens of thousands of Kurdish migrants began to settle in these areas. The same policy of fear, massacres and exile continued towards the Armenians who survived in 1915 which led to the final exile of Armenians from this area.

Ներկայացվել է 05.04.2022

Գրախոսվել է 15.04. 2022

Ընդունվել է տպագրության 24.06.2022

Արփինե Բաբլումյան – ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու (arpinebablumyan@rambler.ru)